

---

# V. ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

---

УДК 930.1(477.7)«189/192»:334.7

## РОЛЬ КООПЕРАЦІЇ В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

**І. В. Пятницькова**

Кооперація на Півдні України зародилася у кінці 60-х рр. ХІХ ст. На 1 січня 1917 р. у регіоні діяло більше двох тисяч кооперативних організацій, це були споживчі, ощадно-позичкові, кредитні, сільськогосподарські товариства та громади, різного напрямку діяльності артілі, а також кооперативні союзи. Близько 4 млн мешканців краю на початку 1917 р. були задіяні у кооперативному русі [1, 2].

Діяльність товариств позитивно позначилася на підвищенні матеріального, культурного рівнів населення регіону. Незважаючи на це, у плані історіографії дана проблема залишається недостатньо дослідженою. Окремі аспекти історіографії кооперативного руху були розглянуті у працях О. Міхновського, Л. Файна, Ю. Ярченко, у відповідних оглядах монографічних і дисертаційних досліджень з історії кооперації [3, 4, 5]. Проте науковці не вивчали визначення ролі кооперації в житті населення в історіографії як на державному, так і на регіональному рівні.

Мета статті полягає в історіографічному аналізі літератури з проблеми ролі кооперації в житті населення Південної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Її досягнення потребує розв'язання таких завдань: висвітлити процес вивчення проблеми, починаючи з

другої половини ХІХ ст. і закінчуючи нашим часом; виділити в ньому окремі етапи й охарактеризувати кожен з них; проаналізувати й узагальнити доробки окремих дослідників; з'ясувати питання, які залишаються недостатньо вивченими і визначити головні напрями подальшого дослідження.

В історіографії з обраної для вивчення теми умовно можна виділити декілька етапів: дорадянський (60-ті рр. ХІХ ст. – 1917 р.), радянський (1917–1991 рр.), сучасний (1991–2009 рр.).

Перші роботи кооперативного змісту, авторами яких є М. Чернишевський, В. Садовський, М. Зібер, мали теоретичний характер. Автори з позиції соціальної утопії розглядали можливість застосування кооперативного досвіду Західної Європи в соціально-економічному житті Російської імперії. Разом з тим вони вважали, що кооперація була новою ідеальною моделлю соціально-економічного життя, яка здатна відіграти позитивну роль у суспільстві. Зокрема, сприяти об'єднанню населення, підвищенню його культурного, матеріального і навіть морального рівнів [6, 7, 8].

Однією з перших фактографічних праць з історії української кооперації була книга видатного діяча кооперативного руху, засновни-

ка першого в Україні споживчого товариства М. Балліна «Первая памятная книжка русских потребительских обществ» (1870). Основна увага в ній була зосереджена на діяльності перших споживчих товариств на Україні. З-поміж інших було проаналізовано діяльність Миколаївського споживчого товариства, відкритого в 1868 р., і Керченського, яке почало діяти в 1869 р. [9].

Важливе значення у дослідженні даної проблеми мають наукові праці В. Тотоміанса. На основі статистичного матеріалу він розглянув історію кредитної і частково сільськогосподарської кооперації Південної України. Виділив її особливості, зокрема порівняно з іншими губерніями південноукраїнські кооперативи володіли найбільшими капіталами, були найчисленнішими і мали найбільшу кількість членів, особливо бердянські.

Чи не вперше в історіографії В. Тотоміанса зупиняється на вивченні значення кооперативної діяльності. На його думку, на Півдні України, як і по всій країні, воно проявилось у скороченні лихварства, підвищенні кредитоспроможності населення, покращенні сільського господарства. Особливу увагу дослідник приділив внеску таврійських кооперативів у розвиток освіти, відкриваючи школи й організовуючи курси [10].

Однією з перших узагальнюючих праць з історії кооперативного руху було дослідження відомого українського економіста М. Туган-Барановського. І хоча автор детально не зупинявся на вивченні південноукраїнського кооперативного руху, він відзначив позитивні зрушення у соціально-економічному житті, які відбулися під впливом діяльності товариств. До них відносилося скорочення лихварства та відсотків на їх кредити, підвищення матеріального рівня членів, зниження цін у приватних крамницях [11].

Більш інформативними є наукові дослідження другого етапу історіографії проблеми. Особливо його початкового періоду, а саме 1917–1930 рр. Це час національно-визвольних змагань і політики українізації і відносної демократизації науки та незалежності від пануючої ідеології.

Великий внесок у дослідження історії коо-

перативного руху в Російській імперії зробив М. Л. Хейсін. Він узагальнив роботи своїх попередників, одним із перших упорядкував і систематизував історію дореволюційної кооперації. Чи не вперше на науковому рівні було досліджено соціальний склад вітчизняних товариств, підраховано відсоток кооперування, район дії кооперативів. Висновки, до яких автор приходив з цих питань, є характерними та для південноукраїнської кооперації.

М. Л. Хейсін вважав, що кооперація сприяла розвитку виробничих сил. Проте він не ідеалізував її роль у суспільстві та зазначав, що діяльність кооперативів була лише однією з багатьох причин позитивних змін у господарстві країни [12].

У подальшому дослідження соціального складу вітчизняних кооперативів продовжили С. Прокопович, П. Пожарський. У їх книгах міститься інформація про кількість членів південноукраїнських кооперативів, проаналізовано їх майновий і соціальний склад. Автори приходять до висновку, що соціальну основу вітчизняної, в тому числі й південноукраїнської, кооперації становило населення середнього достатку, а отже, саме на цю групу найбільше впливала кооперація [13, 14].

Саме в цей час відбувалося формування української національної історіографії кооперативного руху, що було покладено працями Б. Стопневича, П. Височанського, С. Бородаєвського й уже згаданого вище П. Пожарського [15, 16, 17]. Для цих досліджень характерним було виокремлення українського кооперативного руху з-поміж загальноросійського, поява книг на українській мові, приділення уваги національним тенденціям. Зокрема, С. Бородаєвський вважав, що в умовах утисків українського національного руху кооперативи, які діяли на території України, не мали національних рис, помітними вони стають лише з 1905 р., а з 1913 р. проявляються в більшій мірі.

Матеріали цих досліджень дають змогу простежити загальні тенденції та визначити регіональні особливості розвитку кооперативного руху на Півдні України. Так, Б. Стопневич приходив до аргументованого висновку, що за кількістю південноукраїнські кооперативи поступалися степовим і правобережним,

проте за кількістю членів і сумою капіталів посідали перше місце з-поміж інших регіонів України.

Неупередженим і досить цікавим є дослідження С. Маслової землеробських артільей М. Левитського. Без зайвої їх ідеалізації він приходиться до висновку, що артілі сприяли покращенню сільського господарства в регіоні та підвищенню морального рівня артільників [18].

Ще на початку 20-х рр. ХХ ст. з'являється, а з кінця другого десятиліття ХХ ст. вважається єдиною правильною кооперативна література, яка ґрунтувалася на засадах марксизму-ленінізму. Автори цієї концепції різко розмежовували кооперацію в умовах капіталізму від кооперації при соціалізмі. Вважалося, що дореволюційний кооперативний рух діяв виключно в інтересах царського уряду і буржуазії, і не міг позитивно вплинути на суспільно-економічні процеси. Цих принципів дотримувалися у своїх дослідженнях М. Мещеряков, А. Лозовий [19, 20].

Уперше було зосереджено увагу на участі кооперації у суспільно-політичному житті країни у праці дослідника цього часу М. Балабанова. Автор, спираючись на нові факти, демонструє важливу роль південноукраїнської кооперації в поширенні соціал-демократії у краї [21].

Частково питання кооперативного руху були розглянуті в більш пізній час у працях Г. Діхтяря, Л. Морозова [22, 23]. Ці праці були менш заідеологізовані, автори висловлювали власні погляди щодо ролі кооперативного руху. Так, Г. Діхтяр вважав, що споживчі кооперативи позитивно впливали на добробут населення. Свій висновок він аргументував тим, що товариства продавали товари за ринковими та нижчими цінами, надавали дивіденди на суму придбаного товару, сприяли загальному скороченню цін у місцевості. Він також зазначав, що в умовах капіталізму кооперативи все ж не могли суттєво вплинути на ціни та рівень життя. Це була лише одна з форм супротиву робітників капіталізму.

У кінці 80–90-х рр. ХХ ст. у час переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки тема кооперації стає актуальною для науковців як досвід ефективної організації

справи, який можна було застосувати на той час. У цей час виходить ряд наукових праць, які мають значення в процесі відтворення реалій кооперативного руху в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Україні. Розвиваються і регіональні дослідження.

Зокрема, у кандидатській дисертації І. Бутенко розглядалася проблема розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Особливу увагу дослідниця зосередила на вивченні значення кооперації у процесі національно культурного відродження. З цього питання вона дійшла висновку, що через особливості заселення та освоєння краю південноукраїнські кооперативи не відігравали у цьому процесі важливої ролі [24].

Історії кредитної кооперації була присвячена монографія Г. Цибуленка. На відміну від попередніх дослідників, він вважає, що своїм розвитком кредитна кооперація завдячує державній допомозі. Південноукраїнські товариства помітну роль у господарстві краю почали відігравати лише на початку ХХ ст., вони сприяли селянству більшою своєю масою увійти до єдиної народногосподарської сфери з найменшими витратами [25].

Вищезазначеними дослідниками було введено до наукового обігу нові раніше не опубліковані джерела з історії кооперативного руху. Висновки, які вони роблять, є дуже важливими для розуміння специфіки розвитку кооперативного руху на Півдні та відтворення загальної картини розвитку кооперації в регіоні.

Проте у історіографії продовжують домінувати загальні дослідження з історії кооперативного руху на Україні. Такими є наукові праці В. Марочка, М. Алімана, І. Фаренія [26, 27, 28]. Їх характерними особливостями є залучення нових джерел, поглиблення аналізу діяльності товариств, наявність власних неупереджених висновків. Вищезазначені дослідники погоджуються з тим, що кооперативний рух позитивно вплинув на розвиток господарства в країні. Проте є і принципові розходження з цього питання. Зокрема, І. Фареній вважає, що більший вплив на господарське життя мали споживчі кооперативи, діяльність яких давала населенню можливість заощадити ко-

шти. Кредитній же кооперації, на його думку, не вистачало фінансового потенціалу для задоволення потреб населення у кредиті [28].

В. Марочко, досліджуючи селянську кооперацію, навпаки, дотримується думки про те, що саме споживчі кооперативи впливали на селянське господарство опосередковано. Він вважає, що кредитні товариства мали значно більший вплив, надаючи пільгові кредити, займаючись збутом різної продукції [26].

Грунтовну характеристику діяльності, внутрішньої структури кооперативних товариств можна знайти у книзі сучасного дослідника кооперативного руху А. Пантелеймоненка. Дослідження насичене новими фактами з історії вітчизняної кооперації, до нього було залучено велику кількість матеріалів з тогочасної періодичної преси. Автор чи не вперше належну увагу приділив культурно-просвітницькій діяльності. Він також наводить приклади культурно-просвітницьких заходів південно-українських кооперативів. Ця інформація дає змогу стверджувати, що кооперативи позитивно вплинули не лише на розвиток господарства, а й намагалися сприяти розвитку освіти у регіоні [29].

Отже, дослідження кооперативного руху на Україні почалося з другої половини XIX ст. Перші наукові розвідки мали теоретичний характер, в них розглядалася перспектива використання західноєвропейського кооперативного досвіду в Російській імперії. Лише з початку XX ст. дослідження набувають аналітичного характеру. Найбільшого розвитку історіографія кооперативного руху набуває у 1917–1920-ті рр., саме у цей час був сформований український національний напрям у вивченні проблеми, з'явилися узагальнюючі праці. Дослідники приходять до загального висновку, що кооперація позитивно вплинула на розвиток господарства. Радянська історіографія вбачала позитивне значення кооперативного руху в захисті інтересів робітників в умовах капіталізму. Важливим є те, що саме в цей час була поставлена проблема ролі кооперації у політичних подіях. Сучасні дослідники значно поглибили знання з історії української кооперації. Окрім економічного впливу, частково було визначено і значення культурно-

просвітницької діяльності українських кооперативів.

Разом з тим аналіз наукової розробки теми доводить недостатній рівень вивчення теми, відсутність спеціальних досліджень, які б усебічно висвітлювали роль кооперації у житті населення Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Більшість питань, яких торкаються автори наявних праць, подаються тільки окремими фрагментами, або досить в загальній формі, а тому потребують більш глибокого, системного аналізу. Спеціального дослідження потребують такі аспекти кооперативного руху, як ступінь участі населення у кооперації, соціальний склад товариств, відношення різних верств населення до кооперативного руху, соціально-економічна, політична та культурно-просвітницька діяльність кооперативів. Не вивченими ці питання є і на регіональному рівні, зокрема відносно Південної України. Дослідження цих аспектів у комплексі дає можливість визначити роль кооперації в житті населення Південної України.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історико-статистичний нарис / П. Пожарський. – К. : Книгоспілка, 1928. – 68 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 1.
3. Міхновський О. Українська кооперативна література / О. Міхновський // Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській академії наук товариства. – Полтава : Поліграф, 1928. – С. 80.
4. Файн Л. Е. Советская историография кооперативного движения в России / Л. Е. Файн // Проблемы историографии общественно-политического движения в России в XIX – начале XX вв. : межвузовский сб. науч. тр. / Л. Е. Файна, В. С. Флерова и др. – Иваново : ИГУ, 1986. – С. 123–137.
5. Ярченко Ю. В. Історія сільськогосподарської кооперації України (історіографічні аспекти проблеми) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Археологія» / Ю. В. Ярченко. – Дніпропетровськ, 1995. – 20 с.

6. Чернишевський М. І. Капітал і труд / М. І. Чернишевський. – СПб., 1889. – 56 с.
7. Концепція кооперації В. С. Садовського // Кооперація. Страницы истории : Избр. тр. российских экономистов, общественных деятелей кооператоров-практиков : в 3-х т. – Т. 1. Кн. 2 : 60-е гг. XIX в. – начало XX в. Возникновение кредитной кооперации в России. – М. : Наука, 2001. – С. 547–551.
8. Зибер Н. Потребительные общества / Н. Зибер. – К. : Типография Е. Я. Федорова, 1869. – 105 с.
9. Баллин Н. П. Первая памятная книжка русских потребительских обществ 1870 / Н. П. Баллин. – СПб. : Общественная польза, 1870. – 49 с.
10. Тотмианс В. Ф. Кооперація в руской деревне / В. Ф. Тотмианс. – М. : Издание М. С. Сабашникова, 1912. – 448 с.
11. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М., 1916. – 248 с.
12. Хейсин М. Л. Кредитная кооперация в России / М. Л. Хейсин. – Петроград : Мысль. – С. 178.
13. Прокопович С. Н. Кредитная кооперация в России / С. Н. Прокопович. – М. : Кооперативное издательство, 1923. – 144 с.
14. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історико-статистичний нарис / П. Пожарський. – К. : Книгоспілка, 1928. – 68 с.
15. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку) / Б. Стопневич. – Полтава : ПССТ, 1919. – 212 с.
16. Височанский П. Начерк розвитку української споживчої кооперації / П. Височанский. – Катеринослав : Книгоспілка, 1925. – 182 с.
17. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – 445 с.
18. Маслов С. С. Трудовые земледельческие артели. Их значение, история их организации и устав / С. С. Маслов. – Ярославль : ЯКСК, 1918. – 354 с.
19. Мещеряков Н. Кооперація и социализм / Н. Мещеряков. – М. : Государственное издательство, 1920. – 11 с.
20. Лозовой А. Курс кооперации. Очерк истории и теории кооперации / А. Лозовой. – Х. : Пролетарій, 1929. – 480 с.
21. Балабанов М. История рабочей кооперации в России: Очерк по истории рабочего кооперативного движения 1864–1817 гг. / М. Балабанов. – К. : Сарабкоопа Гост. Трест. Киев печать, 1923. – 230 с.
22. Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России / Г. А. Дихтяр. – М. : АН СССР, 1960. – 240 с.
23. Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации / Л. Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1969. – 240 с.
24. Бутенко І. І. Сільськогосподарська кооперація Півдня України др. пол. XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02. «Історія України» / І. І. Бутенко. – Дніпропетровськ, 1994. – 16 с.
25. Цибуленко Г. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті селянства півдня України кінець XIX – початок XX ст. / Г. Цибуленко. – Херсон : Константа, 1995. – 22 с.
26. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Kots Publishing, 1995. – 224 с.
27. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1996. – 384 с.
28. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Надніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси : Національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – С. 44–45.
29. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.